

**“KOD” TUSHUNCHASI: STRUKTURALISTIK SEMIYOTIKANING ASOSIY KATEGORIYASI
VA UNING MADANIY TALQINI**

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17766861>

Kurbanova Sevaraxon Rustamjon qizi

Andijon davlat chet tillari instituti Tayanch Doktoranti

Annotatsiya: *Ushbu maqolada strukturalistik semiyotika kontekstida "kod" tushunchasi tahlil qilinadi. Saussyur va Yakobsonning kod va konvensiyalar haqidagi nazariyalari, shuningdek, kodlarning madaniy va ijtimoiy tizimlarda qanday ishlashini o'rganish ko'rib chiqiladi. Kodlarning tilga, jamiyatga va madaniyatga bog'liq bo'lgan roli tushuntiriladi. Shuningdek, idrok va ideologik kodlar, ularning matnni talqin qilishdagi ahamiyati va Gestalt psixologiyasi nuqtai nazari ham muhokama qilinadi. Tadqiqotda semiyotikaning ijtimoiy o'lchovlari va kodlarning turli xil turlariga oid konseptual yondashuvlar taqdim etiladi.*

Kalit so'zlar: *Strukturalistik semiyotika , Kod tushunchasi,Ideologik kodlar,Madaniy amaliyotlar, Matnni talqin qilish,Gestalt psixologiyasi,Semiotika nazariyasi*

Аннотация: *В данной статье анализируется понятие "код" в контексте структурной семиотики. Рассматриваются теории Соссюра и Якобсона о кодах и конвенциях, а также роль кодов в культурных и социальных системах. Особое внимание уделено взаимосвязи кодов с языком, обществом и культурой. Также рассматриваются восприятие и идеологические коды, их значение для интерпретации текста, а также взгляд с позиции психологии Гештальта. В исследовании представлено концептуальное рассмотрение социального измерения семиотики и различные типы кодов.*

Abstract: *This paper analyzes the concept of "code" within the context of structural semiotics. The theories of Saussure and Jakobson on codes and conventions are examined, focusing on the role of codes in cultural and social systems. The relationship between codes, language, society, and culture is explored. Special attention is given to perceptual and ideological codes, their significance in text interpretation, and the perspective of Gestalt psychology. The paper presents a conceptual approach to the social dimension of semiotics and various types of codes.*

“Kod” tushunchasi strukturalistik semiyotikaning markaziy kategoriyasidir. Saussyur tilda (langue) umumiy kod haqida soʻz yuritgan boʻlsa-da, u belgilar yakka holda maʼnoga ega emasligini, balki ular bir-biri bilan munosabatda talqin qilingandagina mazmun kasb etishini taʼkidlagan.

Boshqa bir lingvistik strukturalist — Roman Jakobson — esa matnlarning yaratilishi va talqini kommunikatsiya uchun mavjud bo'lgan kodlar yoki konventsionalarga asoslanishini urg'ulagan (Jakobson 1960 va 1971c).

Kommunikatsiya nazariyachilarining ta'siri ostida Jakobson Saussyur taklif qilgan langue va parole qarama-qarshiligini kod va xabar qarama-qarshiligi bilan almashtirgan (Jakobson 1990, 15-bet).

Belgi ma'nosi u joylashgan kodga bog'liq bo'lganligi sababli, kodlar belgilarni mazmunli qilish uchun zarur bo'lgan tizimli asosni ta'minlaydi. Aslida, agar biror narsa kod ichida ishlamasa, unga "belgi" maqomini berib bo'lmaydi.

Kodlar belgilarni tizimlashtiradi va ular orqali signifikator (ifodalovchi) va signifikat (ifodalanagan) sintagmatik va paradigmatic struktural shakllar yordamida o'zaro bog'lanadi.

Agar signifikator va signifikat o'rtasidagi munosabat nisbatan ixtiyoriy (arbitrary) bo'lsa, unda belgining konventsional ma'nosini talqin qilish uchun mos konvensiyalar majmuasini bilish shartligi ayon bo'ladi.

Kodlarning konvensiyalari semiyotikaning ijtimoiy o'lchovini ifodalaydi: kod — bu keng madaniy doira ichida faoliyat yurituvchi vosita foydalanuvchilariga tanish bo'lgan amaliyotlar majmuasidir.

Haqiqatan ham, Styuart Xoll ta'kidlaganidek: "kod ishlamasa, tushunarli diskurs bo'lishi mumkin emas" (Hall 1973, 131-bet). Jamiyatning o'zi ham shunday ma'no yaratadigan tizimlarning mavjudligiga bog'liqdir.

Madaniy amaliyotlarni o'rganishda semiyotika olimlari madaniy guruh a'zolari uchun ma'noga ega bo'lgan har qanday predmet yoki harakatni belgi sifatida ko'rib, ushbu madaniyatda ma'nolar yaratilishiga asos bo'luvchi kodlarning qoidalari va konvensiyalarini aniqlashga intiladi.

Bunday kodlarni, ularning o'zaro munosabatlarini va ular qaysi kontekstlarda qo'llanishini tushunish — ma'lum bir madaniyat a'zosi bo'lishning bir qismidir.

Kodlar shunchaki kommunikatsiya "konvensiyalari" emas, balki ma'lum sohalarda faoliyat yurituvchi o'zaro bog'liq konvensiyalar tizimlaridir.

Strukturalistlar odatda bunday kodlarni tilga qiyoslashadi. Antropolog Edmund Lichning quyidagi bayonoti bunga yaqqol misoldir:

Madaniyatning turli xil noverbal o'lchovlari — masalan, ovqat pishirish uslublari, qishloqning joylashuvi, arxitektura, mebel, taom va taom tayyorlash, musiqa, jismoniy imo-ishoralar, tana holatlari va hokazolar — barchasi tizimli shaklda uyushtirilgan bo'lib, ular tabiiy tilning tovushlari, so'zlari va gaplariga o'xshash tarzda kodlangan ma'lumotni o'z ichiga oladi.

Shu bois, nutq ifodalarini boshqaradigan grammatik qoidalar haqida gapirish qanchalik ma'nolidir, kiyinishni boshqaradigan grammatik qoidalar haqida gapirish ham xuddi shunchalik ma'nolidir.

(Leach 1976, 10-bet)

Kodlarning turlari

Semiyotika olimlari kodlarni va ularda ma'no yaratilishi hamda talqin qilinishiga asos bo'luvchi yashirin qoidalar va cheklovlarni aniqlashga intiladilar. Kodlarning o'zini ham guruhlarga ajratish qulay deb topilgan.

Turli nazariyotchilar turlicha tasniflarni ma'qul ko'radilar. Strukturalistlar odatda *"tejamkorlik prinsipi"*ga amal qilib, iloji boricha eng kam guruhlar sonini belgilashga harakat qiladilar — biroq bu "zaruriyat" tadqiqot maqsadiga bog'liq holda aniqlanadi.

Hech bir tasnif mutlaqo "neytral" emas va ideologik taxminlardan holi bo'lolmaydi.

- Tasnifni analog va raqamli (digital) kodlardan boshlash mumkin.
- Yoki uni sezgi kanallariga qarab bo'lish mumkin.
- Yoki verbal va noverbal kodlarga ajratish mumkin va hokazo.

Ko'plab semiyotika olimlari uchun boshlang'ich nuqta — bu inson tili.

•Har qanday jamiyatdagi asosiy va eng keng tarqalgan kod — bu uning dominant tabiiy tilidir.

•Tilning o'zida ham ko'plab "subkodlar" mavjud.

•Tildagi og'zaki va yozma shakl farqlari ko'pincha shunchaki subkod emas, balki mustaqil kodlar sifatida qaraladi, chunki yozma matn o'quvchiga yetib borganda o'z yaratuvchisidan "ajralgan" bo'ladi.

Bir nazariyotchining "kod" deb atagani, boshqasi uchun "subkod" bo'lishi mumkin, shuning uchun bu farqlarning amaliy qiymati isbotlanishi kerak.

•Uslubiy va shaxsiy kodlar (yoki idiolektlar) odatda subkod sifatida ta'riflanadi (masalan, Eko 1976, 263, 272-betlar).

•Kodlarning turli ko'rinishlari bir-biri bilan kesishib ketadi.

•Har qanday matn yoki amaliyotni semiyotik tahlil qilishda odatda bir nechta kodlar va ularning o'zaro munosabatlari hisobga olinadi.

Semiyotika adabiyotida kodlarning turli xil tipologiyalarini uchratish mumkin. Men bu yerda faqat ommaviy axborot vositalari, kommunikatsiya va madaniyat tadqiqotlari kontekstida eng ko'p tilga olinadigan tasnifni keltiraman (uch qismli ushbu yondashuv meniki).

Ijtimoiy kodlar

- Verbal til (fonologik, sintaktik, leksik, prosodik va paralingvistik subkodlar);
- Tana kodlari (tana orqali aloqa, yaqinlik masofasi, jismoniy yo'nalish, tashqi ko'rinish, yuz ifodalari, qarash, bosh iring'ash, imo-ishoralar va tana holati);
- Tovar kodlari (moda, kiyim-kechak, avtomobillar);
- Xulq-atvor kodlari (protokollar, marosimlar, rolli o'yinlar, o'yin faoliyati).

Matnga oid kodlar (Textual codes)

- Ilmiy kodlar, jumladan matematika;
- Estetik kodlar — turli ifodaviy san'atlarda (she'riyat, drama, rassomlik, haykaltaroshlik, musiqa va boshqalar), shu jumladan klassitsizm, romantizm, realizm;
- Janr, ritorik va uslubiy kodlar: izoh, dalillash, tasvirlash, hikoya qilish va hokazo;

•Ommaviy axborot vositalari kodlari: foto, televideniye, kino, radio, gazeta va jurnallarga oid kodlar, texnik hamda konventsional (shu jumladan format).

Talqin kodlari (Interpretive codes)

•Idrok kodlari: masalan, vizual idrok kodi (Hall 1973, 132; Nichols 1981, 11 va keyingi betlar; Eco 1982). Eslatma: bu kod har doim ham qasdli (intensional) kommunikatsiyani nazarda tutmaydi.

•Ideologik kodlar: keng ma'noda ular matnlarni "kodlash" va "dekodlash" tizimlarini o'z ichiga oladi — dominant (yoki "ghegemonik"), muzokaraviy yoki oppozitsion (Hall 1980; Morley 1980).

oAniqroq qilib aytganda, bu kodlar turli "-izm"lar shaklida namoyon bo'ladi: individualizm, liberalizm, feminizm, rasizm, materializm, kapitalizm, progressivizm, konservatizm, sotsializm, obyektivizm va populizm.

oBiroq, aslida barcha kodlarni ideologik deb ko'rish mumkin.

Uch turdagi kodlar uch xil bilim turiga mos keladi

Matnni talqin qiluvchi uchun zarur bo'lgan bilimlar:

1. Dunyo haqidagi bilim (ijtimoiy bilim);
2. Vosita va janr haqidagi bilim (matnga oid bilim);
3. (1) va (2) o'rtasidagi bog'liqlik haqidagi bilim (modalitet hukmlari).

Kodlarning qat'iylik darajasi

Semiyotik kodlarning "qat'iyligi" turlicha bo'ladi:

•Qoidalarga qattiq bo'ysunuvchi yopiq tizimlar — masalan, mantiqiy kodlar (kompyuter kodlari kabi).

•Talqinga ochiq, yumshoq tizimlar — masalan, poetik kodlar.

Ba'zi nazariyotchilar esa bunday yumshoq tizimlarni umuman "kod" deb hisoblash mumkinmi, degan savolni qo'yadilar (qarang: Guiraud 1975; Corner 1980).

Idrok kodlari (Perceptual codes)

Ba'zi nazariyotchilar hatto bizning kundalik hayotdagi dunyoni idrok qilishimiz ham kodlarga asoslanadi, deb ta'kidlaydilar.

Fredrik Jeymson shunday yozadi: "har qanday idrok tizimlari o'z-o'zidan til hisoblanadi" (Jameson 1972, 152-bet).

Derridaning ifodasi bilan aytganda, idrok doimo allaqachon **vakillik (representation)**dir. "Idrok dunyoni ongimizda qayta tasvirlay oladigan ikon belgilar orqali kodlashga asoslanadi. Biroq bu ko'rinadigan identiklik kuchli ta'sir ko'rsatadi: biz ongimizda ko'rayotgan narsani asl dunyoning o'zi deb o'ylaymiz, aslida esa bu shunchaki kodlangan tasvirdir" (Nichols 1981, 11–12).

Gestalt psixologlari insonning vizual idrokida ayrim umumiy universal xususiyatlar mavjudligini ko'rsatadilar va semiyotik nuqtai nazardan ularni idrok kodi sifatida talqin qilish mumkin.

Aynan shu psixologlarga biz “figura” va “fon” tushunchalarini qarz dormiz. Vizual tasvirni qabul qilganimizda, biz odatda aniq konturli asosiy shaklni (figura) uning ortida joylashgan **fon (ground)**dan ajratishga intilamiz.

Bunga mashhur ikkita talqinli rasm misol bo'la oladi: u dastlab qora fon ustidagi oq vaza sifatida ko'rinishi mumkin yoki aksincha, oq fon ustida bir-biriga qaragan ikki inson yuzi silueti sifatida ko'rinadi.

Bunday tasvirlar figura va fon o'rtasida noaniqlikni yuzaga keltiradi. Bunday hollarda idrokka kontekst ta'sir qiladi va bizni bir talqinni ikkinchisidan afzal ko'rishga undaydi (“idrok majmuasi” – perceptual set).

Biror figura aniqlangach, uning konturlari unga tegishli bo'lib ko'rinadi va u fon oldida joylashgandek qabul qilinadi.

Gestalt psixologlari “figura” va “fon” atamalarini joriy etishdan tashqari, idrokni tashkil etishning bir qancha asosiy va universal prinsiplarini (ba'zan hatto “qonunlar” deb ataladigan) ham belgilab berganlar. Ular quyidagilardan iborat:

- Yaqinlik prinsipi (proximity): bir-biriga yaqin joylashgan elementlar o'zaro bog'liq deb idrok qilinadi.

- O'xshashlik prinsipi (similarity): ko'rinishi jihatidan o'xshash elementlar bir-biriga tegishli deb idrok qilinadi.

- Yaxshi davomiylilik prinsipi (good continuity): silliq, uzluksiz chiziqlar keskin yo'nalish o'zgarishlariga qaraganda afzalroq idrok qilinadi.

- Yopiq shakl prinsipi (closure): ochiq shakllarga nisbatan yopiq shakllarni hosil qiluvchi talqinlar ko'proq afzal ko'riladi.

- Kichiklik prinsipi (smallness): kichik maydonlar katta fon oldida figura sifatida ko'rinishga moyil bo'ladi.

- symmetry– symmetrical areas tend to be seen as figures against asymmetrical backgrounds; • surroundedness– areas which can be seen as surrounded by others tend to be perceived as figures.

Idrokni tashkil etishning barcha bu prinsiplari umumiy prägnanz prinsipiga xizmat qiladi. Bu prinsipga ko'ra, inson odatda eng oddiy va barqaror talqinlarni afzal ko'radi.

Gestalt psixologiyasining idrokni tashkil etish prinsiplari shuni ko'rsatadiki, biz noaniq tasvirlarni bir yo'sinda talqin qilishga moyillik bildirar ekanmiz, bunda umumiy universal qonuniyatlar rol o'ynaydi.

Bunday taklifni qabul qilish bilan birga, shuni ham tan olishimiz mumkin: bu moyilliklar boshqa omillar tomonidan ham shakllanishi mumkin.

Xuddi shuningdek, Gestalt prinsiplari qabul qilinishi bilan bir vaqtda, idrokning boshqa jihatlari esa o'rganiladigan va madaniyatga xos o'zgaruvchan bo'lishi mumkin, tug'ma emas.

Gestalt prinsiplari shuni ko'rsatadiki, dunyo oddiygina va obyektiv tarzda “tashqarida” mavjud emas, balki u idrok jarayonida quriladi.

Bill Nikols bu haqda shunday deydi:

“Bizning miyamiz shakllantirgan foydali odatni voqelikning zaruriy xususiyati deb qabul qilib bo’lmaydi. Qanday qilib biz tasvirni o’qishni o’rgansak, xuddi shunday jismoniy dunyoni ‘o’qishni’ ham o’rganishimiz kerak. Bir marta bu ko’nikmani (odatda juda erta yoshda) rivojlantirib olganimizdan so’ng, uni avtomatik yoki o’rganilmagan jarayon deb o’ylash oson. Xuddi shuningdek, biz o’zimizning o’qish yoki ko’rish uslubimizni tabiiy, tarixdan tashqari va madaniyatsiz berilgan narsa deb xato tushunishimiz mumkin” (Nichols 1981, 12).

Biz ko’pincha dunyoni ko’rishdagi o’z odatiy usullarimizni anglamaymiz. Biz muntazam ravishda “idrok barqarorligi” (perceptual constancy) deb ataladigan psixologik mexanizm ta’sirida “uyqusirab” yashaymiz. Bu mexanizm bizning qarash nuqtamiz o’zgarishi bilan odamlar va predmetlarning shakl va o’lchamlaridagi nisbiy siljishlarni barqarorlashtiradi.

Agar kategoriyalash va idrok barqarorligi kabi mexanizmlar bo’lmaganida, dunyo Uilyam Jeyms ta’biri bilan aytganda, **“shovqin-suronga to’la buyuk gullab-yashnash”**dan (James 1890, 488-bet) boshqa narsa bo’lmas edi.

Idrok barqarorligi shuni ta’minlaydiki, kundalik dunyoning o’zgaruvchanligi nisbatan barqaror kodlar orqali tarjima qilinadi. Muhit esa boshqa har qanday matn kabi o’qilishi lozim bo’lgan matnga aylanadi (Nichols 1981, 26).

Ijtimoiy kodlar

Konstruksionist nazariyotchilar til kodlari ijtimoiy haqiqatlarni qurish va ularni saqlab turishda hal qiluvchi rol o’ynashini ta’kidlaydilar. Biz aslida dunyoni emas, balki dunyo tuzilgan kodlarni o’rganamiz.

Uorf gipotezasi (Sapir–Uorf nazariyasi) amerikalik lingvistlar Edvard Sapir va Benjamin Li Uorf nomi bilan bog’langan.

Eng keskin shaklida Sapir–Uorf gipotezasi ikki asosiy prinsipga tayanadi:

- Lingvistik determinizm: til tafakkurni belgilab beradi;
- Lingvistik nisbiylik: turli tillarda so’zlovchilar dunyoni turlicha idrok etadilar.

Uorf tezisiga ko’ra, fonologik, grammatik va semantik jihatlar keskin farqlanadigan tillarda so’zlashuvchi odamlar dunyoni butunlay boshqacha idrok etadilar va o’ylaydilar, ularning dunyoqarashi tili tomonidan shakllantiriladi yoki belgilanadi (Sapir 1958, 69; Whorf 1956, 213–214).

Biroq Sapir–Uorf gipotezasining keskin deterministik shakli ko’pchilik zamonaviy lingvistlar tomonidan rad etilgan. Tanqidchilar til strukturasi farqlariga qarab dunyoqarashdagi farqlarni to’g’ridan-to’g’ri isbotlab bo’lmasligini qayd etadilar.

Ko’pchilik lingvistlar Uorf gipotezasining “kuchli”, mutlaq yoki deterministik shaklini qabul qilmasalar-da, bugungi kunda ko’plab tadqiqotchilar uning “kuchsiz”, ya’ni mo’tadil shaklini qisman qo’llab-quvvatlaydilar. Ya’ni, biz dunyoni qanday ko’rishimiz ko’pincha foydalanayotgan tilimiz tomonidan ta’sir ostida bo’lishi mumkin.

1. Jakobson, Roman. (1960). Two Aspects of Linguistic Method.
2. Jakobson, Roman. (1971c). On Linguistic Aspects of Translation.
3. Jakobson, Roman. (1990). Selected Writings, Volume III: Poetry of Grammar and Grammar of Poetry.
4. Hall, Stuart. (1973). Encoding and Decoding in the Television Discourse.
5. Leach, Edmund. (1976). Culture and Communication: The Logic by which Symbols are Connected.
6. Eco, Umberto. (1976). A Theory of Semiotics.
7. Guiraud, Pierre. (1975). Sémiotique (Semiotics).
8. Nichols, Bill. (1981). Ideology and the Image: Social Representation in the Cinema.
9. Jameson, Fredric. (1972). The Political Unconscious: Narrative as a Socially Symbolic Act.
10. Sapir, Edward. (1958). Culture, Language, and Personality.
11. Whorf, Benjamin Lee. (1956). Language, Thought, and Reality.
12. Derrida, Jacques. (1967). Of Grammatology.
13. Holl, Stuart. (1980). Encoding and Decoding in the Television Discourse.
14. Leach, Edmund. (1976). Culture and Communication: The Logic by which Symbols are Connected.